

Kaassõnade uurimisest

Ann Veismann

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse teadur

Ilmselt on igaüks meist tuupinud võõrkeelt õppides kaassõnu (*at school, in time, à Paris, zum Bahnhof, zà reku* jne), kuid milleks on tarvis uurida emakeele kaassõnu (nt *peale, üle, ette, maha, pärast*)? Kuulus keeleteadlane Ray Jackendoff on öelnud, et „People seem never to have taken prepositions seriously” ehk ‘paistab, et inimesed pole kaassõnu kunagi tõsiselt võtnud’¹. Võib väita, et 1970ndatel ja 1980ndatel sai kaassõnade uurimine inglise keeleruumis suurema hoo sisse, alates 1990ndatest on lisandunud hulk töid muude keelte kaassõnadest. Tähelepanu pälvivad need sõnad sellepärast, et: 1) nad on väga polüseemsed ehk mitmetähenduslikud. Üht ja sama sõna (nt *üle*) saab kasutada väga erinevates kontekstides (*mille üle sa kurdad?, lennuk lendas üle linna, üle kõige armastan ma jäätist, sild viib üle jõe* jne). Kaassõnad võivad väljendada näiteks ruumi-, aja-, põhjuse-, seisundi- ja viisi- ning mõõdu- ja määrasuhteid; 2) kaassõnad paiknevad semantika ja grammatika piirimail – ühelt poolt annavad kaassõnad sellele käändsõnale, mille juurde nad kuuluvad, umbes samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused². Teiselt poolt võimaldavad nad aga edasi anda palju mitmekesisemaid ja täpsemaid tähendusvarjundeid, nende tähendus on konkreetsem kui käändetunnustel³; 3) suure hulga kaassõnade esmaseks ülesandeks on ruumisuhete näitamine (*laua peale, maja taha*). Ruumisuhete väljendite uurimine annab aga hea aluse, et uurida ühelt poolt keele ja mõtlemise vahekorda (sest ruum on nii konkreetne valdkond, sellega seostub inimese igapäevane vahetu kogemus) ning teiselt poolt keeltevahelist varieeruvust ja universaalsust.

---

¹ Jackendoff, Ray 1973. The base rules for prepositional phrases. A Festschrift for Morris Halle, S. Anderson, P. Kiparsky (eds.). New York: Holt, Rinehart & Winston.

² Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1995, 33–34.

³ Samas.

Kaassõna kui ruumisuhete väljendaja

Vaadeldes kaassõnu kui ruumisuhete väljendusvahendeid, tuleb esmalt rõhutada, et kogu järgneva jutu taustaks on kognitiivne keeleteadus, kus ruumiväljendite ja eessõnade uurimine on olnud eriti märgatav⁴. Kognitiivse keeleteaduse üks keskseid lähtekohti on keele lahutamatus muudest kognitiivsetest protsessidest (nt mõtlemine, mälu, tähelepanu). Selle aluseks on veendumus, et keel kujuneb suhtluses (ja suhtluse jaoks) ja see mõjutab ka keele struktuuri. Keele tuumaks on tähendused, mida keelega edasi anda tahetakse. Need tähendused võivad keeles peituda nii sõnades kui ka grammatikas. Tähendused aga, mida keelest leiame, on mõistelised, see tähendab, et need ei osuta mitte otse asjadele ja sündmustele maailmas, vaid inimese arusaamisele sellest, kuidas asjad maailmas on. Kogu meid ümbritsevast kirevast maailmast saame me aru tänu pidevale kategoriseerimisele – liigitame end ümbritsevaid asju ja nähtusi vastavalt oma teadmistele ja kogemustele. Ja sellest kujuneb meie mõisteline süsteem. Ruumisuhete kategoriseerimine on huvitav seetõttu, et ühelt poolt on see inimkogemuse jaoks ülimalt primaarne ja universaalne. Teiselt poolt valitseb aga maailma keelte ruumiväljendite süsteemides suur varieeruvus⁵. On öeldud lausa, et ruum on kogu mõistestuse süda⁶. See tähendab, et ruumilise kategorisatsiooni mõistmine võiks anda meile võtme mõista inimese üldist võimet kategoriseerida⁷.

Üks, mida ruumiväljendite uurijad erinevates kultuurides tähele on pannud, on asjaolu, et keeles väljendatud ruumisuhete kirjeldamiseks ei piisa geomeetristest või topoloogilistest andmetest. Nii näiteks

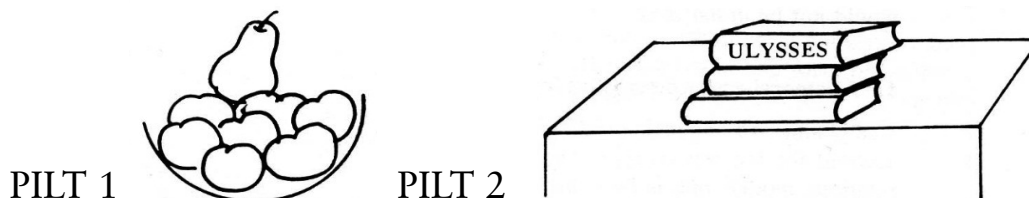
⁴ Kognitiivsest keeleteadusest üldiselt vt nt Õim, Haldur 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – Akadeemia, 9, 1818–1838; Õim, Haldur; Ilona Tragel 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. – Keel ja Kirjandus, 2, 98–115 ja Tragel, Ilona 2002. Kognitiivsest lingvistikast – Oma Keel, 1, 5–11.

⁵ Vt ka Zlatev, Jordan 2007. Spatial Semantics. – D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 318–319.

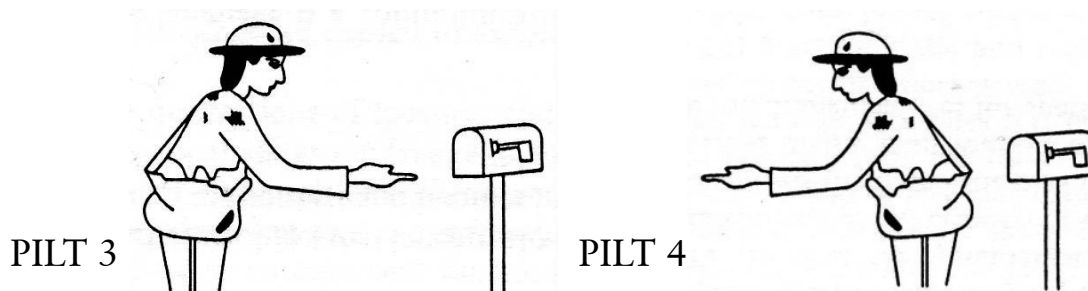
⁶ Pütz, Martin 1996. Introduction. Language and the cognitive construal of space – M. Pütz, R. Dirven (eds.). The Construal of Space in Language and Thought. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, xi.

⁷ Zlatev, Jordan 2007, Spatial Semantics. – D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 318–319.

ütleme me esimese pildi kohta, et *pirn on kausis*, kuigi pirn rangelt võttes ei paikne kausi sees, vaid õunte peal, kausist väljaspool. Teisel pildil kujutatu kohta aga võib öelda, et *raamat „Ulysses” on laua peal*, kuigi raamatul puudub kontakt lauaga ja tegelikkuses on ta teiste raamatute peal.⁸

Uurimused on näidanud, et ruumisuhet väljendav sõna sõltub tavapära-
rastest situatsioonitüüpidest (mille järgi me kategoriseerime maailma
pigem justkui ranget geomeetriat arvestades) ning esemete omavaheli-
sustest ja funktsioonist. Nii näiteks võiks sõltuda valik kaassõnade
ees ja *kõrval* vahel pildidel 3 ja 4 kujutatu kohta sellest, kas me näeme
isikut ja objekti omavahel mingis mõttekas suhtes olevat (nagu nt
postiljon ja kirjakast) või mitte.⁹

Tegureid, mis mõjutavad valikut eesti keele kaassõnade *vahel*, *seas*,
hulgas, *keskel* jne vahel (võrrelduna vastavate inglise keele kaas-
sõnadega *among*, *amidst*, *between* jt) on uurinud Jane Klavan oma
magistritöös¹⁰.

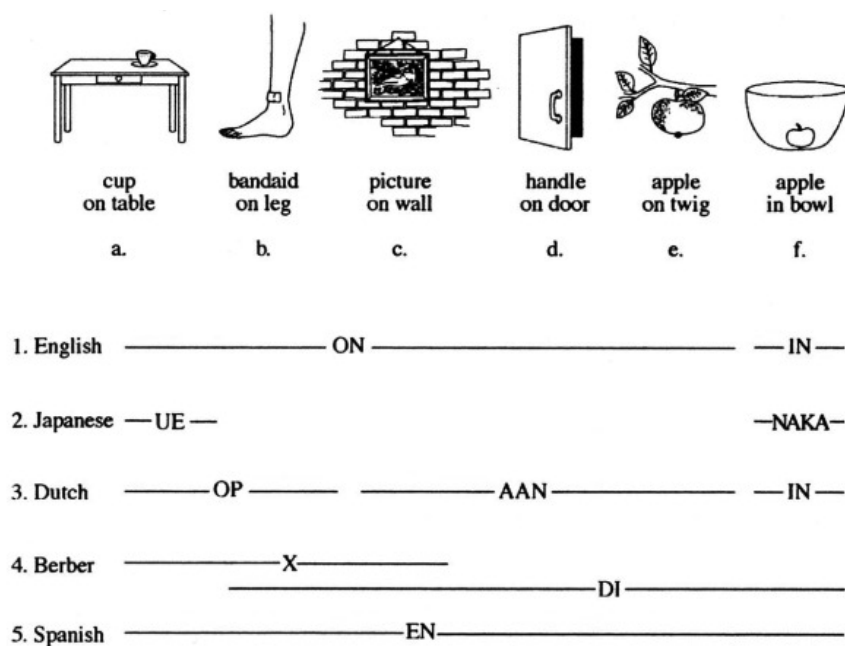
⁸ Näited on pärit A. Herskovitsi raamatust *Language and Spatial cognition*. Cambridge: Cambridge University Press 1986, 14.

⁹ Pildid pärinevad L. Carlsoni ja E. Covelli artiklist *Defining Functional Features for Spatial Language* raamatus *Functional Features in Language and Space* (toim L. Carlson ja E. van der Zee) Oxford: Oxford University Press 2005, 177.

¹⁰ Klavan, Jane 2008. *Medial region adpositions in English and Estonian: a cognitive grammar perspective*. MA thesis. University of Tartu, Department of English language and literature.

Ruumisuhete väljendamise uurimise teiseks suureks huviobjektiks on keeltevaheline varieeruvus. Isegi kõige tavapärasemaid ruumisuhteid väljendatakse eri keeltes mitmekesiselt, näiteks on korea keel tuntud selle poolest, et erinevalt vahetegemisest seesolemise ja pealolemise vahel, mis näib elementaarne nii eesti kui ka inglise keele kõnelejale (eesti keeles leiab see väljenduse nii sise- ja väliskohakäänete kui ka kaassõnadega *sees* ja *peal*, inglise keeles eessõnade *in* ja *on* näol), tehakse seal vahet tihedalt kontaktis olemise ja lõdvalt kontaktis olemise vahel, mõlemad võivad käia meie mõttes nii sees kui ka peal oleku kohta. Nii näiteks videokassett karbis ja legoklots teise peal on mõlemad väljendatavad sõnaga *kkita* (tihe kontakt), samas kui üksiku õuna kohta kausis käib *nehta* („õhuline sisaldumine”)¹¹. Heaks näiteks on veel *peal-küljes-sees* suhete väljendamine eri keeltes, nagu seda on kujutanud Melissa Bowerman ja Soonja Choi¹² (eesti keeles käib näidete a, b ja c kohta *peal*, d ja e kohta öeldakse *küljes* ja f jaoks on *sees*).

PILT 5

¹¹ Sellest on kirjutanud M. Bowerman mitmes oma artiklis.

¹² Artikkel *Shaping meanings for language: universal and language-specific in the acquisition of spatial semantic categories* raamatus *Language Acquisition and Conceptual Development* (toim. M. Bowerman ja S. Levinson), Cambridge: Cambridge University Press 2001, 485.

Räägime ajast nagu ruumist

Nagu öeldud, on kaassõnadele iseloomulikuks jooneks nende suur mitmetähenduslikkus, harilikult saab lisaks ruumisuhetele väljendada sama kaassõnaga ka muid suhteid (nagu aeg või põhjus vm). Seda saab seletada keele (ja mõtlemise) üldise omadusega väljendada keerulisemaid ja abstraktsemaid suhteid lihtsamate, ruumiliste ja füüsiliste kaudu või abil. Üks tuntumaid nähtusi on aja väljendamine ruumi kaudu. Eesti keeles on ajast rääkimiseks kasutusel sellised kaassõnad nagu *eest*, *pärast*, *tagasi*, *peale* jt (nt *kahe aasta eest*, *kolme nädala pärast*, *kaks tundi tagasi*, *peale sööki*¹³). Vananenud kasutuses on olemas ka kaassõna *teed* aja tähenduses (*sellest on nüüd kolm aastat teed*, *kui viimati linnas käisin* (näide pärineb Andrus Saareste mõistelisest sõnaraamatust))¹⁴. See näitab üsna kenasti, kuidas inimene saab ajast aru ruumi ja liikumise kaudu, kuigi võimalik on ka vastupidine, küsimusele „kui kaugel see on?” võib vastata „jalgsi läheb sinna neli päeva”.

Veel rohkem tähendusi

Kuna lisaks ruumile ja ajale võib üks ja seesama kaassõna väljendada veel väga mitmesuguseid suhteid, tekib küsimus, kas tegemist on üldse mitmetähenduslikkusega või võiks nii erineva tähendusega sõnu lugeda homonüümideks ehk juhuslikult sama vormi ja kõlaga sõnadeks (nt *temperatuur tõuseb üle nulli*, *laager toimub üle aasta ja üle kooli kõige vapram tüdruk*).

Kognitiivses keeleteaduses ollakse siiski veendunud, et kõik need tähendused ühel sõnal ei ole juhuslikud ning ühe sõna kõikide tähenduste vahel on võimalik kindlaks teha süstemaatilisi seoseid, mis toetuvad inimese üldistele mõttemallidele. Tihti esitatakse sellised ühe sõna tähenduste seosed võrgustikumudeli kaudu. Võrgustikuna esitamise

¹³ Veel hiljuti loeti õigeaks ajalises tähenduses kasutada ainult sõna *pärast*, kuid keel areneb omasoodu ja sisuliselt ei ole mingeid kaalukaid põhjusi, miks ei tohiks öelda aja kohta *peale*. Nii on ka see kasutus vabaks antud.

¹⁴ Pikemalt saab ruumisõnade kasutamisest ajaväljendites lugeda A. Veismanni magistritööst „Aega väljendavad ruumimetafoorid. Teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele.” (Tartu 2000), lühemalt raamatust „Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat”, autorid R. Pajusalu, I. Tragel, A. Veismann, M. Vija (Tartu 2004) ja inglise keeles raamatust „Papers in Estonian Cognitive Linguistics” (Tartu 2001), 22–47.

aluseks on arvamus, et sõnal on üks keskne tähendus (olgu see siis kõige vanem, primaarsem, konkreetsem, sagedasem vms), millest saab tuletada teised. Nii näiteks võib oletada, et kaassõna *üle* keskne tähendus on seotud ruumilise liikumisega ühest punktist teise vahepealset takistust ületades (nt *ujus üle jõe*)¹⁵. Seda on kinnitanud katse, milles paluti katseisikutel spontaanselt kirja panna esimesena meenuvad laused sõnaga *üle* (paralleelselt tehti katse ka sõnaga *peale*). Enamasti pandi esimesena kirja ruumivaldkonda kuuluv kasutus, tüüpiliselt oli selleks kas *üle tee*, *üle silla* vms. Sellist teekonnatähendust saab kasutada ka metafoorselt, ülekanaliselt abstraktsete suhete väljendamiseks. Väga tavaline on inimese elu kujutamine teekonnana ja see annab meile võimaluse öelda näiteks *elu veeres edasi üle kivide ja kändude*. Teine tähenduste rühm on seotud sama stseeni vaatlemisega veidi teiselt positsioonilt – kui tähelepanu all pole mitte liikumine ühest punktist teise, vaid see, et läbitud teekond saab kas otseselt füüsiliselt või mõtteliselt kaetud, siis saame n-ö katmise tähendusrühma (nt *tõmbas teki üle pea*). Kolmas tähendusrühm on seotud *üle* põhitähenduse selle aspektiga, mis puudutab ühe objekti (see, mis liigub või mille asukohta kirjeldatakse) asumist teisest kõrgemal (mille suhtes liikumine toimub või asukoht on määratud). Nii saame vertikaalse skaala, kus rohkem, parem jms asub muust kõrgemal, on *üle* (*sooja on üle viie kraadi*, *üle kõige meeldib muusika*, *töötuid on üle tuhande* jne). Nende kasutuste aluseks on kogemusel põhinevad mõttemallid (mõistemetafoorid), et ÜLEVAL ON ROHKEM, ÜLEVAL ON PAREM (loob ju rohkem asju hunnikus tõepoolest kõrgema kuhja). *üle* kui ruumiliselt kõrgemal paiknemist väljendav kaassõna on samuti kasutusel, kuid harvem (ilukirjandusest võib leida näiteid, nagu *kuu on juba üle meie eluhoone tõusnud*).

Kokkuvõtteks

Täiesti eraldi jutt, mida selles ülevaates puudutada ei jõudnud, on kaassõnade teke keelde, mis toimub tavaliselt täistähenduslike nimisõnade grammatiseerumise teel (*külg, ase* → *küljes, asemel*). Nähtust on eesti

¹⁵ Pikemalt võib sõnade *üle* ja *peale* mitmetähenduslikkusest lugeda nt Veismann, Ann 2004. Sõna *üle* tähendustest. – Keel ja Kirjandus, 10, 762–777. Veismann, Ann 2006. *peale* ja *pärast*. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 51(2005), 170–183.

vanema kirjakeele näitel uurinud Külli Habicht¹⁶, põhjaliku uurimuse soome ja eesti keele kehaosasõnade grammatiseerumisest on teinud Krista Ojutkangas¹⁷. Läänemeresoome keelte käänete ja kaassõnade kujunemisest laiemalt on kirjutanud Riho Grünthal¹⁸.

Kokkuvõtteks võib öelda, et tavalisele keeleõppijale nii tüütu teema võib keelt lähemalt uurides osutada väga põnevaks. Võimalus teaduslikult seletada, miks mõne kaassõnaga just kõiki talle omaseid suhteid saab väljendada, on andnud ka esimesi keeleõppematerjalides kasutatavaid tulemusi¹⁹.

Soovitusi edasilugemiseks

Ruumisuhete väljendamisest eri keeltes:

Grammars of Space. Explorations in Cognitive Diversity. Stephen C. Levinson, David P. Wilkins (eds.) 2006.

Aja väljendamisest eesti keeles:

Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – I. Tragel (toim). Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 22–47.

¹⁶ Nt Habicht, Külli 2000. Grammaticalization of Adpositions in Old Literary Estonian. – M. Ereht (ed.). Estonian: Typological Studies IV. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14, 19–58.

¹⁷ Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopistuminen suomessa ja virossa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

¹⁸ Grünthal, Riho 2003. Finnic adpositions and cases in change. PhD thesis. Suomalaisugrilaisen Seuran toimituksia 244. Helsinki: The Finno-Ugrian Society.

¹⁹ Kognitiivse semantika vaatenurgast on kaassõnade kohta õpiku kirjutanud Seth Lindstromberg „English prepositions explained” (Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998).